

Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985

Jaak Pihlaur

1. Vene demokraadid ja eesti rahvuslased

*Me kaldume uskuma neid, keda me ei tunne,
sest nemad ei ole meid kunagi petnud.*

Samuel Johnson

Veerand sajandit pärast Teise maailmasõja lõppu oli läänemaailmas välja kujunenud kindel veendumus, et igasugune aktiivne vastupanu Nõukogude koloniaalrežiimile Baltikumis on juba lõppenud. Vaevalt keegi uskus, et juba 5–6 aasta pärast tabavad Nõukogude impeeriumi purustavad löögid seestpoolt (Poola vabad ametiühingud, ebaõnnestunud sõda Afganistanis) ja et järgmise aastakümne lõpul variseb savijalgadel koloss rusudeks. Selle taustal jäi peaaegu märkamatuks ühe Ameerika korrespondendi teade¹ Moskvast:

“USA Moskva-korrespondent Charlotte Saikovski kirjutab, et viimases põrandaaluses “Jooksvate sündmuste kroonikas” on

teatavaks tehtud “Eesti Rahvusliku Rinde” olemasolu, mille sihiks on Eesti iseseisvuse taastamine. Kroonikas öeldakse, et toimeetusel ei ole andmeid selle rinde arvulisest suurusest. Sama teate järgi on Eestis maikuus ilmunud eesti põrandaalune bulletin “Eesti demokraat”, milles esitatud Eesti Rahvusliku Rinde võitlusprogramm.”

Tõlkevea tõttu räägitakse nimetatud artiklis Eesti Rahvuslikust Rindest, õige nimetus oli muidugi Eesti Rahvusrinne (ERR). Mainitud “Jooksvate sündmuste kroonika” (JSK)² oli Moskvast ilmuv põrandaalune ajakiri, mis kajastas inimõiguste rikkumisi kogu Nõukogude Liidus.

Kuigi JSK-d anti välja illegaalselt (muidu poleks ta saanud ilmudagi), kajastas ta peamiselt avalikkust taotleva opositsioonilise rühmituse, nimelt inimõiguslaste (pravozaštšitniki) huvisid. Inimõiguslased toimisid täiesti avalikult, rõhutades, et nende tegevus rajaneb NL konstitutsioonile ja Üleüldisele Inimõiguste Deklaratsioonile, millele Nõukogude valitsus oli alla kirjutanud. Selge tegevusprogramm neil puudus, seda asendasid tuntud dissidendi Andrei Amalriki sõnastuses idee “käituda mittevabal maal nagu vaba inimene ja sellega muuta moraalselt õhkkonda ja riigis kehtivat traditsiooni”³ ning akadeemik Andrei Sahharovi poolt 1968. a. kirjutatud esse “Mõtisklusi progressist, rahumeelsest koeksisteerimisest ja intellektuaalsest vabadusest”. Enamik dissidentidest olid juudi päritolu haritlased, kelle peasihiks oli suuremate akadeemiliste ja kultuuriliste vabaduste taotlemine, eriti aga Nõukogude Liidust vaba väljasõidu õiguse saavutamine. Kommunismivastasteks nad ennast ei pidanud, rahvuslikke vabadusliikumisi ignoreerisid peaaegu täielikult. Puhtvene dissidentlikud rühmitused, näiteks omakirjastusliku ajakirja “Veetše” ümber koondunud Ossipovi grupeering lootis kommunismi ümbersünnile vene rahvuslikes

¹ Eesti Päevaleht, Stockholm, 22. juuli 1972.

² Jooksvate sündmuste kroonika (Xronika tekuschix sobytii). Ühtekokku ilmus seda väljaannet aastatel 1968–1983 64 numbrit, mainitud JSK kandis järjekorranumbrit 25 ja oli dateeritud 20. maiga 1972. “Kroonika” täistekstid võib leida Vene “Memoriali” Interneti-aadressil www.memo.ru/history/diss/chr/index.htm

³ A. Amalrik. Zapiski dissidenta (‘Dissidendi märkmed’). Ardis, 1982, lk. 39.

huvides, deklareerides, et “vene rahva päästmine on kodanikuõigustest tähtsam”.

Opositsionääride teise grupi moodustasid põrandaalused demokraadid, kes kommunismi ümbersünnisse Nõukogude Liidus enam ei uskunud. Inimõiguslased suhtusid nende tegevusse ja eesmärkidesse väga kriitiliselt, kuigi nende häälekandjas JSK pühendati üksikuid lehekülgi ka tagakiusatud demokraatide, usklite ja rahvuslaste tegevusele.

Kõigi opositsionääride ühiseks tegevusliiniks oli omakirjastuslike (Samizdat) materjalide valmistamine, millest sai “20. sajandi mitteametliku kirjasõna gigantne mehhanism” ning mis levis käest kätte ja jõudis välismaa raadiojaamade kaudu tagasi kodumaale. Sellele lisandus veel Tamizdat (välismaal publitseeritud Samizdat), millele jättis kustumatu pitseri mitme Ida-Euroopa päritolu kirjaniku-nobelisti (Pasternak, Solženitsõn, Miłosz, Brodsky) tegevus.

Põrandaaluste demokraatlike rühmituste eluiga ei olnud harilikult kuigi pikk, tavaliselt likvideeriti nad paari-kolme aasta järel KGB poolt või lõpetasid ise oma tegevuse. Klassikaliseks näideteks olid VSHSON (Vserossiiskij Sotsial´no-Hristjanskij Sojuz Osvoždenija Naroda – Ülevenemaaline Rahva Vabastamise Sotsiaalkristlik Liit), sõjamerelaevastikus loodud SBPP (Sojuz Bor´bõ za Polititšeskije Prava – Poliitiliste Õiguste Eest Võitluse Liit) ja DDSS (Demokratitšeskoje Dviženije Sovetskogo Sojuza).

Leningradis Igor Ogurtsovi poolt asutatud VSHSON, suurim 1960-ndatel aastatel tekkinud põrandaalustest rühmitustest, kuhu likvideerimise hetkel, 1967. aastal kuulus 26 liiget, oli üles ehitatud rangelt konspiraatiivsetele põhimõtetele. Iga põrandaaluse kolmiku liige tohtis tunda vaid ühte oma mõttekaaslastest. Liikumise peaesmärk oli luua demokraatlik Vene riik, kus riiklikuks usundiks pidi saama vene õigeusk. Nende programmis olid mittevvene rahvustele ja

mitte-õigeusklikele pühendatud ainult mõned väheütlevad fraasid. Muidugi ei saanud paljurahvuslikus Nõukogude impeeriumis sellisel suurvene liikumisel olla tõsist perspektiivi ja varsti pärast tema liikmete arreteerimist suri VSHSON lihtsalt välja.

Ülalmainitud kaks muud Venemaa opositsioonirühmitust olid kummalisel kombel seotud Eestiga, kuigi eestlasi nende liikmeskonda ei kuulunud ja Eesti rahvusliku vastupanuliikumisega polnud neil mingeid sidemeid.

Paldiskis Põhjamere Allveelaevastiku Õppekeskuses⁴ 1968. a. loodud “Võitlusliidu” eluiga oli väga lühike (veidi üle aasta) ja selle aktiivseid liikmeid ainult kolm. Kuigi algul arreteeriti ligi paarkümmend mereväelast, kohtu alla või psühhiaatrilisele sundravile sattusid vaid relvainsener vanemleitnant Genadi Gavrilov, poliitohvitser vanemleitnant Kossõrev ja allohvitser (mitsman) Georgi Paramonov. Liikumise juht Gavrilov jõudis koostada vaid kaks Samizdati dokumenti (Aleksejevi “Avalik kiri Nõukogude Liidu kodanikele” ja kogumik “Slovo i delo”). EBPP-l oli mõningaid kontakte ka Tallinnas sel ajal toiminud DDSS-i juhtidega.

DDSS-i (NLDL – Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise) olemasolust kirjutati esmakordselt JSK numbris 10 (1969), kus teatati Venemaa, Ukraina ja Baltikumi demokraatidest, kuid toimetus lisas, et neile pole teada, kes selle liikumise taga tegelikult seisavad. Ajakirja järgmises numbris võeti DDSS-i programm tugeva kriitika alla, samasuguse negatiivse hinnangu sai ka nende programmiline dokument nimega “NLDL taktikalised alused” (JSK 1970, nr. 14). Kritisereerijate peamine vastuargument oli väide, et autorid esitavad soovitud tegelikkuse pähe, usuvad esindavat kogu suurriigi elanikkonda ja arvavad, et demokraatlik uuendusprotsess on haaranud juba kogu N. Liitu. Liikumise peadokumendid jõudsid ka välismaale, neid tutvustati venekeelse raadiojaama “Svoboda”

⁴ Paldiskis asus tegelikult mitte Balti allveelaevastiku baas, vaid Põhjaleevastiku tuuma-allveelaevade õppekeskus koos kahe maapealse tuumareaktori-trenažööriga. Läänemeres pole Nõukogude tuumaallveelaevu kunagi dislotseerunud, küll aga varustati osa tavalisi allveelaevu taktikalisi tuumapäid omavate torpedodega (näiteks kurikuulus Rootsi rannikul Karlskrona mereväebaasi lähistel karile jooksnud U-127).

poolt ja mõned nendest, nimelt programm ning pöördumine NL Ülemnõukogu poole, ilmusid vene valgekaartliku organisatsiooni NTS (Narodno-Trudovoj Sojuz) kirjastuse “Possev” väljaandel Frankfurdis Maini ääres. Viimane asjaolu andis KGB-le hiljem alust väita, et NLDL-i programmi autoriks on tegelikult NTS-i liige ja raadiojaamas “Svoboda” töötanud polkovnik Garanin,⁵ kes oma juhendmaterjalid salaja Nõukogude dissidentide kätte toimetas.

Alles 1975. aastal selgus, et DDSS-i asutajad ei elanudki Venemaal või välismaal, vaid hoopis Tallinnas, üks nendest oli venelane Sergei Soldatov (varjunimega “Aleksander”) ja teine lääneukrainlane Artjom Juskevitš (varjunimega “Pan”).

Mõlemad mehed olid väga vastuolulised isiksused, mõlema kohta on levinud väga palju legende, mille levikule mõlemad ise veidi kaasa aitasid.

Näiteks on arvatud, et Soldatovi ema oli eestlanna, kuigi tegelikult oli ta Petrogradist pärit venelanna Olga Trušina, kes pärast revolutsiooni sattus elama Eestisse ja abiellus Judenitši armee endise võitleja Ivan Soldatoviga. Varsti pärast poja sündi abielu lagunes ja nimede eestistamiskampaania käigus 1937. a. võttis Olga endale uueks perekonnanimeks Truudus. Ülekuulamisel KGB-s ta kinnitas, et tegi seda vaid protesti märgiks, soovimata enam kanda mehe senist perekonnanime. Sergei esimeseks kasuemaks sai eestlanna Liivi Laos, esimesed kooliaastad käis ta eesti algkoolis, õppides nii ära eesti keele. Sellele vaatamata jäi ta elu lõpuni suurvene patrioodiks, kes veel 1989. a.⁶ arvas, et eesti rahvas pole küps iseseisva riigi loomiseks ja 2000. aastal kirjutas,⁷ et Vene Loodearmee kandis Vabadussõjas lahingute pearaskust Narva rindel ning Eesti ja Läti väeosad män-

gisid otsustavat rolli “valgekaartlaste – põhilise kommunismivastase jõu – purustamisel ning päätsid sellega bolševikkude diktatuuri aastatel 1919–1920”. Tegelikult oli just Loodearmee juht kindral Judenitš Eesti riigi surmavaenlane, kes kirjutas: “Eestlased nõuavad nende enesemääramisõiguse tunnustamist. Sel teemal pole meil mõtet rääkida, mingit Eestit pole olemas. See on vaid tükk Vene maid, Vene kubermang. Eesti valitsus on võimu haaranud kriminaalkurjategijate kamp.”⁸

Artjom Juskevitš sündis 02.02.1931 tollases Poola Vabariigis Lublini vojevoodkonnas Rjatnevi külas, nii et tema puhul võiks kasutada ka poolapäraselt nime Juszkiewicz (tema ema Aleksandra neiupõlvenimi oli Wrona). Pole õige, et ta “oli sunnitud pärast sõda põgenema ukraina natsionalistide jälitamise eest” ega olnud ta ka Leningradi tehnikaülikooli lõpetanud insener.⁹ Tegelikult sattus ta Eestisse päris juhuslikult, olles sisseastumiseksamitel Leningradi Mäeinstituuti 1950. aastal läbi kukkunud ja teada saanud, et Tallinna Polütehnilise Instituudi vene rühmadesse võib vabalt sisse pääseda. Kuid ka TPI jäi tal lõpetamata, ühe samasuguse katse tegi ta veel Minski PI-s. Ukraina vastupanuliikumisega liitumiseks oli ta liiga noor, tema isa Vassili oli Punaarmee ohvitser, parteilane ning hiljem kodukolhoosi esimees. Ka Artjom astus parteisse, temast sai ehituskeraamikatehase partorg ja Kalinini rajooni valimiskomisjoni esimees. Tema parteikarjääri ei häirinud isegi see, kui ta mõõduriistatehase peamehhaanikuna esitas võltsitud kõrgkoolidiplomi – mis aga peatselt ilmsiks tuli. Ideeline kommunist ta muidugi polnud, kuigi Soldatov on teda hiljem ka “mikrostaalinlikes” kalduvustes süüdistanud.¹⁰

Soldatovi dissidentlik tegevus algas sellest, et 1968. a. sügisel kirjutas ta kriitilise vastuse akadeemik Sahharovi kuulsale esseele “Mõ-

⁵ Juurdlustoimik ERAF, s. 29079, k. 49, lk. 159. NTS-ile kui “demokraatliku liikumise” alusepanijale vihjatakse ka KGB kõrgkooliõpikus “Istorija sovetkix organov gosbezopasnosti” (Moskva, 1977, lk. 542), mille koopia leidub ERAF-i raamatukogus.

⁶ S. Soldatov. Vaimsuse ja kõlbluse taassünd ning vabadusaade. – Vikerkar 2000, nr. 5, lk. 64.

⁷ S. Soldatov. Ajaloolise tõe ja tasumismüsteeriumi tunnetus. – Almanahh “Eesti 2000”, V, lk. 68.

⁸ Valgekaardi väejuhid, eesti keeles 2002 (V. Tšerkassov-Georgijevski).

⁹ Tunne Kelam. Tallinn, 1999, lk. 88.

¹⁰ S. Soldatov. Eesti saatuse keerdsõlmes. Tallinn, 2002, lk. 64–71.

tisklusi progressist...” pealkirja all “Loota või tegutseda”, allakirjutajaks olid “Eesti tehnilise intelligentsi esindajad”. Seda Samizdat-artiklit kommenteeriti JSK 1968. a. 5. numbris ning see äratas Läänes esmakordselt huvi Eestis tegutsevate vastupanugruppide vastu.

Samal ajal sattusid Soldatovi mõttekaaslaste ringi ka Artjom Juskevits, Oleg Tjutrumov (samuti kompartei liige), Juri Šapošnikov ja Viktor Svintsov, kes kõik osalesid DDSS-i programmi koostamisel. Kui Paldiski “Võitlusliidu” juhid arreteeriti, siis kuulas julgeolek üle ka Soldatovi ja Juskevitsi, JSK avaldas isegi teateid Soldatovi vahistamise, seejärel tema psühhiaatrilisele sundravile saatmise kohta, mis hiljem ekslikuks osutusid. Kohtupsühhiaatrilisele ekspertiisile Soldatov tõepoolest saadeti, ta tunnistati süüdimatuks, kuid teadmata põhjustel sundravile teda ei allutatud. Peatselt distantseerusid DDSS-i Tallinna grupist põrandaaluse ajakirja “Ukrainski visnik” ümber koondunud ukraina vastupanuvõitlejad ja Vene demokraatide tegevus soikus lõplikult 1972. aastal pärast Leningradi (Georgi Davõdov ja Vjatšeslav Petrov) ja Moskva (Aleksander Bolonkin ja Valeri Balakirev) gruppide likvideerimist.

Tekkinud olukorras hakkasid Tallinnas elavad vene demokraadid otsima mõttekaaslaste eestlaste hulgast, ehkki varem nad Eesti “natsionalistidest” suurt polnud hoolinud. Luuletaja Ott Arderi ja Oleg Tjutrumovi vahendusel külastas Soldatov muu hulgas Helju Taugi ümber koondunud kirjandusfilosoofilist salongi ja sai tuttavaks ühe selle liidri Tunne Kelamiga. Samal ajal asutas ta uue religioosse kallakuga liikumise nimega “Moralno-Politišeskoje Vozroždenije” (‘Poliitilis-moraalne Taassünd’), mille häälekandjaks sai ajakiri “Lutš svobodõ” (‘Vabaduse Kiir’).

1970-ndate aastate alguses mingist tõsisest eesti rahvuslikust vastupanuliikumist rääkida ei saa, kuigi just sel ajal hakkas põranda all

ilmuma esimene eestikeelne omakirjastuslik ajakiri Eesti Rahvuslik Hääl, mille koostaja oli arst Arvo Varato.¹¹ Peamiseks kaastööliseks oli tema koolivend Nõmme (10.) Keskkoolist Kalju Mätik ja mõned artiklid kirjutas ka Soldatov, kellega Varato sai tuttavaks oma majanaabri Tjutrumovi vahendusel.

Ajakirja ilmus siiski vaid paar numbrit, konspiratsiooni kaalutlustel kandsid nad järjekorranumbreid 4 ja 5, rohkem sobivat kaastööd lihtsalt ei leidunud. Olgu siin ära toodud nende üksiknumbrite täielik sisukord:

Nr. 4/1971: – Eesti emale (Varato, mitme varjunime all);

– Ühe eestlase mälestuseks (Varato varjunime *J.* all);

– Kolm ülimat väärtust (Soldatov, varjunimi *-der*);

– Ekspluateerimisest (Mätik, varjunimi *V.O.*).

Nr. 5/1971: – Heisakem Eesti rahvuslike püüete lipp (Soldatov ja Varato toimetuskolleegiumi nimel);

– Demokraatlik liikumine ja Nõukogude Liidu sõltuvate rahvaste rahvuslik vabadusliikumine (Soldatov, pseudonüüm *Juri Sablin*);

– Suure Reede mõtisklusi (Varato, varjunimi *-ja*);

– Kannataja krooniga kuningas (Varato, varjunimi *A. P-n*);

– Milline ta siis on, see “Nõukogude Inimene”? (Varato, varjunimi *V.*);

– Pealik Pekipea troonikõne (Mätik, pseudonüüm *E.*).¹²

Samaaegselt tegi Varato ettepaneku asutada põrandaalune organisatsioon nimega Eesti Rahvusrinne (ERR), mille loomist Kalju Mätik on hiljem meenutanud järgmiselt:

“1969. a. augusti lõpul kohtusin kunagise 10. keskkooli pinginaabriga Arvo Varatoga, kes sama aasta sügisel tutvustas mulle mitmesugust põrandaalust kirjandust, sealhulgas NLDL Programmi. Varato korraldas enda kodus ka minu kohtumise kõigepealt Sergei

¹¹ Arvo Varato (05.07.32–09.09.01) lõpetas Tartu ülikooli arstiteaduskonna 1958, töötanud arstina Sadalas, Otepääl, Loksal, Nissis, Kihelkonnas ja alates 1965. aastast Tallinnas (kevadest 1974 Maardu kombinadi sanitaarteenistuses).

¹² Vt. Tuna 2002, nr. 2, lk. 64–72.

Varato, Tomson ja Soldatov 2000. aastal. Foto: Jaak Pihlau

Soldatoviga, seejärel Tunne Kelamiga ning Peeter Kallisega, keda ma varem ei tundnud. Soldatoviga käis jutt rohkem üldistel teemadel, toimus nii-öelda vastastikune kompamine, et välja selgitada üldisi huvisid ja silmaringi. Kelami ja Kallisega olid vestlused konkreetsemad, kohe oli selge, et tegemist on opositsionääridega.

Arvo Varato rääkis hiljem, et on tekkinud kavatsus saata kiri (memorandum) ÜRO-le Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise küsimuses ja tegi ettepaneku põrandaaluse organisatsiooni programmi koostamiseks. Ta pakkus selle organisatsiooni nimeks Eesti Rahvusrinne. Koostas programmi esialgse variandi ja läksime sellega üheskoos Varatoga Juskevitši poole, kus kohal oli ka Mati Kiirend, ja arutasime seda programmi. Kiirend ütles, et on loodud (või loomisel?) Eesti Demokraatlik Liikumine ja seega oleks Eesti Rahvusrinde loomine lihtsalt asjatu jõudude killustamine. Umbes samal ajal oli koostatud Eesti Demokraatliku Liikumise

programmi algvariant, mis aga Varatole ja mulle ei meeldinud. Varato oli kindlalt ERR programmi poolt. Hiljem täiendasin Rahvusrinde programmi veel vähesel määral ja 10. augustil 1971 Varato juures, kus kohal viibis ka Juskevitš, lisasin teiste poolt tehtud täiendused ning kolmekesi võtsime selle vastu lõplikul kujul. Tõlkisin Juskevitši ettepanekul sealsamas programmi vene keelde. Juskevitš tahtis minu käega kirjutatu kohe kaasa võtta, aga Varato kategoorilisel nõudmisel kirjutas selle oma käega ümber.

Edaspidi oma mõttekaaslastega kohtudes avaldasid nad arvamust, et programm on muidu vastuvõetav, aga seal toodud referendumi taotlus Eesti riikliku staatuse määramiseks on ebaõige, kuna sel viisil me nagu ei tunnistaks 1918. aastal loodud Eesti Vabariiki. Sergei Soldatov avaldas ka oma arvamust, et programm on liiga napolisõnaline (natuke üle ühe masinakirjalehekülje). Seejärel asuti EDL-i programmi koostamisele, mis valmis umbes aasta pärast.¹³

¹³ Kalju Mätik autorile 09.02.97.

Juskevitš oli ka see, kes toimetas ERR programmi Moskva dissidentide kätte¹⁴ ja tänu sellele vastav lühiteade ilmuski juba eespool mainitud JSK 1972. aasta numbris. Programmi täielik tekst sai avalikuks alles paarkümmend aastat hiljem – juba pärast Eesti taasiseseisvumist.¹⁵ Hiljem leidis ERR nimetus kasutust ÜRO-le suunatud memorandumite ühe allakirjutajana, aga ka veel kord 1976. aastal, kui koostasime ja saatsime Läände apelli seoses Letipea külas toimunud verise tragöödiaga, millest tuleb juttu veidi hiljem, 7. peatükis.

Puhtrahvuslike eesmärkidega ERR vene demokraatidele ei kõlvanud, nad eelistasid DDSS-i tütarorganisatsioonina mõeldud Eesti Demokraatlikku Liikumist (EDL), mille kõrgemaks organiks oli mõeldud nn. Demokraatlike Vabariikide Liit. EDL programm valmis ERR-i omast hiljem, 1972. aasta sügisel. Selle põhiteksti koostamisel osales Mätiku meenutuste kohaselt 9 inimest, sealhulgas Juskevitš, Kiirend ja Mätik. Varato ja peatselt ka Soldatov jäid kõrvale, viimane ei leidnud Juskevišiga ühist keelt eetilistes ja religioossetes küsimustes. Eestikeelse lõppversiooni trükkis ära Mätik, samaaegselt tõlkis Juskevitš selle vene keelde ja programm avaldati pörandaaluse ajakirja “Eesti Demokraat” erinumbrina. Varem oli Soldatovi Moskvast elav sõber, kirjandusteadlane Juri Maltsev Läände toimetanud vene demokraatide omakirjastuslikke materjale, seekord jäi see lebama ja avaldati alles hiljuti.¹⁶ Juskevitši eestvedamisel koostatud venekeelset dokumenti “EDL taktikalised alused...” ei jõutudki lõpule viia enne asjaosaliste arreteerimist.

Pärast EDL-ist lahkulöömist jätkas Arvo Varato omakirjastuslikku tegevust koos teise Maardu arsti dr. Tiit Siiveltiga.¹⁷ Nad koostasid aastatel 1972–1974 terve sarja väikesformaadilisi isamaa-ainelisi brošüüre

ERVL (Eesti Rahvuslik Vastupanuliikumine) nimel.¹⁸ Nende hulgast võiks mainida: “Vabaduse sünn aastal 1918”, “Eesti Vabariigi sovjetiseerimise algus, I–III”, “Propagandavõtted Eesti sovjetiseerimisel 1940–41. aastal”, “Verised jõulud”, “Ajaloolisi fakte Eesti idavaenlase kohta”, “Venelaste hävitusretked Tallinna ajaloo”, “Nn. Pribaltika elaniku mõtteid 1974. a. algul”, “Ilmus “Gulagi arhipelaag”... Kes on Aleksander Solženitsõn?”, “Täna möödub 85 aastat Jüri Vilmsi sünnist”. Kui Varato kasutas lähtematerjalina peamiselt saksa- ja vene keelseid ajaleheartikleid ja raamatut “Eesti rahva kannatuste aasta”, siis Siivelti kirjutised käsitlesid ka päevapoliitilisi küsimusi, näiteks Taave Vihavalla varjunime all kirjutas ta vastuse Pravdas ilmunud Solovjovi artiklile “Reetmise tee”.

ERR loomise käigus puhkes vene demokraatide ja eesti rahvuslaste vahel sisemine diskussioon Eesti iseseisvuse saavutamise erinevate teede ja kodanikkonna määratlemise küsimuses. Varato ja Mätiku nägemuses nähti peamise teena rahvahääletust (referendumit) ÜRO järelevalve all, kusjuures hääletajad pidanuks olema vähemalt 18-aastased Eesti kodanikud seisuga 21.06.40 või nende järglased, kelle vanematest vähemalt üks omas Eesti kodakondsust (p. 3). Hilisemate kodanikena nähti ette ka neid, kes olid kaasa aidanud Eesti iseseisvuse kehtestamisele, kuid see programmipunkt jäi täpsemalt formuleerimata. ÜRO memorandumites järgiti sama liini, kuid lõppteksti autor Kelam lisas eelmainitud 18-aastastele isikutele (kelle vanemad, või vähemalt üks vanematest, olid Eesti Vabariigi kodanikud) Asutava Kogu hääleõiguslaste hulka veel ühe grupi elanikkonnast, nimelt kõik Eesti territooriumil sündinud vähemalt 18-aastased isikud.

EDL-i ideoloogiat esindavad Juskevitš ja Kiirend olid samas küsimuses veidi erineval

¹⁴ K. Mätik. Demokraatlikud liikumised Eestis 60.–70. aastatel. Almanahh “Eesti 2000” VI, Tallinn, 2000.

¹⁵ V. Niitsoo. Vastupanu 1955–1985. Tartu, 1997, pilditahvel lk. 80 järel.

¹⁶ www.hot.ee/mustakassifond; M. Kiirend. “Must kass” 25 aastat hiljem. – Tuna 1999, nr. 3, lk. 38–41; Mait Raun. EDL ja ERR. – Akadeemia 2002, nr. 6 ja 7; Tuna 2002, nr. 2.

¹⁷ Tiit Siivelt (24.03.1937 Läänemaa, Tuudi – 15.07.1974 Tallinn) suri noorelt bronhiaalastmasse, töötades tollal Maardu Keemiakombinaadi 2. tsehhi arstina. KGB temani ei jõudnudki.

¹⁸ ERAF, f. 129, s. 29079, k. 1, l. 17, 18, 31 jm.

seisukohal. Väljaandes “Eesti Demokraat” 1972, nr. 5 on sellekohaseid Rahvusrinde programmi sätteid 3 ja 4 kritiseeritud (justkui tunnustaks eesti rahvas juriidiliselt Nõukogude okupatsiooni), kuid samas pole esitatud ka uut formuleeringut. Küll täiendati sätet 11, lubades kodakondsuse kõigile vabadusvõitluses osalenud isikutele ja nende perekonnaliikmetele, samuti etnilistele eestlastele, olenemata nende sünnikohast. EDL programmis on sama küsimust valgustatud veelgi ebamäärasemalt.

Ühelt poolt seega tunnustati eelmainitud Balti riikide eristaatust arvestavat ÜRO haldusvarianti, kuid teiselt poolt pakuti ÜRO kõrvalejäämise puhul (mida muidugi karta oli), võimalust jätkata vabadusvõitlust koos teiste N. Liidu rahvastega Demokraatliku Vabariikide Liidu raamides (tees 173). Sama olid varem juba välja pakkunud Vene demokraadid Soldatov ja Juskevitsš.

Tegelikult näitasid sündmused aastatel 1989–1991, et rahvahäätuse idee polnud sugugi üleliigne. Kuigi tollased referendumid toimusid veidi teise skeemi alusel, oli neil erakordselt suur tähtsus, veenmaks Lääne avalikkust selles, et vahepeal Vene kolonistide tugeva surve alla sattunud Läti ja Eesti rahvad pole loobunud rahvusliku iseseisvuse taastamise püüdest.

2. Sidekanal vabasse maailma

Meri on rahulik, aga reisija sisimas mässamas tundetormid. Ta teab, et Läänemeri on varem olnud rahumeelne ühendav lüli vabade rahvaste vahel. Tänapäeval on see pigem sügav vallikraav.

Selle ühel kaldal on vabad inimesed, teisel rōhutud – mingil moel tuleb see kraav uuesti täita – ainult kuidas?

Andres Küng. Kvällposten 27.09.70¹⁹

Eesti okupeerimine 1944. aastal tähendas mitte ainult iseseisvuse kaotamist, vaid täielikku äralõikamist kogu vabast maailmast. Igasugune loomulik side välismaailmaga katkes paljudeks aastakümneteks. Näiteks 1949. a. märtsiküüditamisest, kui Baltikumist viidi Siberisse üle 100 000 inimese, saadi Läänes teada mitu kuud hiljem – ja sedagi mitte baltlaste endi, vaid Läände pääsenud saksa sõjavangide kaudu. See fakt võib tänapäeval tunduda uskumatuna, kuid igaüks võib selles veenduda, kui võtab kätte ja lehitseb tollaseid väliseesti ajalehti. Üksikud eakad inimesed ja turismigrupid välismaale küll pääsesid, kuid nagu on kirjutanud Tunne Kelam: “Raske on praegu kujutleda, kui ettevaatlikud olid inimesed, kes tollal välismaale pääsesid, kuidas nad hoidusid kõigest, mis neid võiks ohustada.”²⁰ Olukord polnud siiski päris lootusetu, mõned 1956. aasta järel kodumaad külastanud pagulaseestlased, nagu Einar Sanden ja Andres Küng, suutsid välismaal luua üsna tõepärase pildi tegelikust olukorrast kodumaal,²¹ kuid neile tähendas see ühtlasi seda, et uut sissesõiduviisat Eestisse nad enam ei saanud.

Regulaarne ühenduskanal kodu- ja väliseestlaste vahel sündis alles 1974. a. kevadel tänu mõnevõrra ebataavalistele asjaoludele. Peamine teene oli siin usklikel – baptistidel, kes 1970-ndate aastate alguses hakkasid saama piibleid ja muud vaimulikku kirjandust Läänest ning toimetasid omakorda sinna omakirjastuslikke materjale. Mõistagi toimus see ühendusepidamine illegaalselt, sest usulise kirjanduse sissetoomine oli rangelt keelatud, kulleritena tegutsesid Nõukogude Liitu turistina saabunud Lääne usklikud. Piiblite trükkimise ja edasisaatmisega tegelesid tollal mitmed Lääne organisatsioonid, nagu Richard Wurmbbrandi “põrandaalune kirik” ja Slaavi misjon Stockholmis.

Nõukogude Liidus ulatus sel ajal baptistide koguarv ligi poole miljonini, osa neist olid

¹⁹ Vt. A. Küng. Baltikumile elatud aastad, lk. 97.

²⁰ Tunne Kelam, lk. 98.

²¹ E. Sanden. KGB kutsub Ewet. Cardiff, 1968; A. Küng. Saatusi ja saavutusi: Baltikum tänapäeval. Göteborg, 1973.

ametlikult registreeritud, osa tegutses põranda all, soovimata alluda totaalsele riigipoolsele kontrollile. Põrandaaluste baptistide organisatsioon kandis nime EHB (Evangeliskije Hristiane-Baptistõ), sinna kuulus palju ka nelipühilasi, kelle tegevus oli üldse keelatud. EHB tegutses põrandaaluse vabakirikuna, selle liikmed keeldusid sõjaväeteenistusest, ei hoolinud laste usulise kasvatamise keelust, asutasid registreerimata kogudusi ja koole, põrandaaluse kirjastuse “Hristianin”, salajasi trükikodasid, andsid välja omakirjastuslikke ajakirju (“Bratski Listok” jt.) ning löid tihedaid sidemeid Läänes elavate mõttekaaslastega.

Üheks peamiseks usklike kohtamispai-gaks kujunes Tallinn, kus põrandaaluseid vene ja ukraina baptiste hakkasid abistama mitmed kohalikud usukaaslased, nende seas ka Marta Jakobson, Tallinna Konservatooriumi lõpetanud koorijuht²² ja tema tulevane abikaasa Ants Tomson.

Antsu tundsin ma juba 1960-ndate aastate algusest, kui ta töötas tehnoloogiainsenerina Tallinna Ekskavaatoritehases, meid viis kokku ühine sõber sama tehase konstrueerimisbüroost. Ants oli minust aasta vanem (sündinud 25. sept. 1936 Tallinnas), teinud läbi karmi elukooli, ta isa arreteeriti 1941. aastal ja suri Venemaa vangilaagris. Olude sunnil läks ta varakult tööle, hariduse omandamine jäi pooleli. Sellele vaatamata oli ta väga teadmishimuline ja iseseisva mõtlemisega nooruk, kes kohe äratas tähelepanu oma teravalt nõukogudevastase hoiakuga. Mõlemad olime juba siis välisraadio pidevad kuulajad, kumbki ei teinud mingit saladust oma isamaalisest maailmavaatest. Pikapeale jõudsimme veendumusele, et ka meie ise ei saa lihtsalt pealtvaatajaks jääda.

See oli 1973. a. alguses, kui Ants hakkas rääkima, et ka Eestis leidub inimesi, kes koostavad omakirjastuslikke väljaandeid ning levitavad vene dissidentide väljaandeid. Oma kodus Pärnu maanteel näitas ta mulle paari

“Jooksvate sündmuste kroonika” (JSK) ja “Lutš svobodõ” numbrit ning üksikuid vene dissidentide poolt kirjutatud artikleid. Võib öelda, et sellest hetkest peale sai ka minust põrandaalune, algul passiivne, varsti aga päris aktiivne kaasalööja.

Mõningaid põrandaaluse töö kogemusi olin saanud juba üliõpilaspäevil, kui kuulusin ühte põrandaalusesse rühmitusse, mille lõi tuntud poliitvang ja hilisem Eesti vabadusvõitluse liider Erik Udam.²³ 1956. a. sügisel Ungari sündmuste ajal organiseeris ta põrandaaluse kolmiku, kuhu kutsus peale minu veel teise rühmakaaslase Mati Tarma. Kahjuks koos Ungari ülestõusu mahasurumisega ja Erikuga seotud T. Uibo põrandaaluse grupi sissekukumisega meie tegevus pikapeale häabus. Tänu konspiratsioonireeglitest kinnipidamisele ei toonud Taivo Uibo ja tema kaaslaste arest kaasa meie tabamist,²⁴ kuid esimesi õppetunde põrandaaluses töös saime küllaga.

Ants oli sel ajal juba tihedalt seotud Eesti baptistidega, kuigi Oleviste koguduse liikmeks pole ta kunagi astunud. 1972. a. suvel viibisid nad koos Marta Jakobsoniga Murmanskis, et ühe soome baptisti käest vastu võtta pakki vaimuliku kirjandusega. Paraku käitus soome turist veidi ettevaatamatult ja kõik kolm sattusid KGB-lastele pihku. 10-tunnise küsitluse järel Ants ja Marta siiski vabastati ja saadeti tagasi Eestisse. Siin kuulati neid Eesti KGB-s veel kord üle, Marta Jakobsoni major Tiit Kriki poolt isegi kolm korda. Mõne aja pärast tema töökoht muusikaõpetajana Tallinna 21. Keskkoolis likvideeriti.

Esimene tagasilöökk kumbagi ei kohutanud, mõlemad jätkasid põrandaaluste baptistide aktiivset abistamist. 1974. aasta alguses tekkis Antsul mõte kasutada sama sidekanalit Eesti vastupanuliikumise huvides. Kui ta küsis minult edasisaatmiseks materjale, ei kõhelnud ma kaua. Umbes sel ajal olin lugenud TA Raamatukogus Larousse'i entsüklopee-

²² Marta Jakobsoni isa oli baptisti jutlustaja Kubani eestlaste Altmäe (Podgornaja) külas, represseeriti 1937. a.

²³ J. Pihlau. Erik Udam: mälestusi 40 aasta tagant. Mees keda ei murtud. Tartu, 2001, lk. 44–66.

²⁴ Taivo Uibo arreteeriti novembris 1956, ta sai 5 aastat, tema kaaslane Ülo Turmen 3 a. Mõlemad vabanesid ennetähtaegselt, kuid Uibo vahistati uuesti seoses Eesti Noorte Maleva kohtuasjaga 1961. Vrd. Vikerkaar 1991, nr. 5 ja ERAF, f. 129, s. 22851.

Olev Meremaa 1975. a.
Foto: Jaak Pihlau

diast artiklit, mille järgi Poola inimkaotused Teises maailmasõjas olid 20%, Jugoslaavial 12%, Nõukogude Liidul 9%, Saksamaal 5%, Soomel 2%, baltlaste kohutavate inimkaotuste kohta ei öeldud seal midagi. Seetõttu kirjutasin lühikese artikli Eestit tabanud inimkaotustest, mis olid Läänes sel ajal ilmselt teadmata. Ainuüksi ametlike Nõukogude andmete alusel võis kindlaks teha, et aastatel 1940–1950 ulatusid Eesti (ja ka Läti) inimkaotused ligi 25%-ni, juutide puhul olid need arvud tunduvalt väiksemad.

Muidugi ei tulnud kõne alla kirjutusmasinal trükitud artikli vahetu saatmine välismaale, vaid fotografeerisin selle ja valmistasin oma kodus fotolaboris sellest negatiivfilmi, mille andsin Antsule üle 1974. aasta varakevadel. Väikseid filmirulle oli

kerge peita ja üle piiri toimetada. Saadeti jõudis õnnelikult väliseestlasteni ja minu jaoks suure üllatusena kõlas Madridi raadio eestikeelses saates (“Eesti Vabaduse Häääl”) aprillikuu lõpupäevadel.²⁵

Järgmine Läände edastatud kirjutis, see oli juulis, käsitles minu hea tuttava, matemaatik Olev Meremaa juhtumit. Meremaa, kelle juristist isa mõrvati 1941. a. suvel oma kodutalu lähedal,²⁶ oli juba ammu pinnuks silmas julgeolekuorganitele. 1960. a. oleks ta TRÜ lõpukursusel peaaegu eksmatrikuleeritud, kuna oli Tiigi ühiselamu kultuurikomisjoni nimel laiali saatnud parteikomitee arvates mõnitava kutse 50-le tuntud ENSV tööeesrindlasele, seejärel üritas Tallinnas elades asutada tervisespordi-nudismi seltsi. 1974. aastal hakkas ta protesteerima selle vastu,

²⁵ Madridi “Eesti Vabaduse Hääle” toimetajaks oli endine EV diplomaat Villibald Raud (1898–1982), materjalid laekusid talle Stockholmi ja New Yorgi eesti pagulaskeskuste kaudu.

²⁶ August Meremaa (1904–1941), lõpetas Tartu ülikooli õigusteaduskonna 1937, tapeti 08.08.41 Virumaal Varja küla lähedal taganevate Vene sõjaväelaste poolt (ERAF, f. 129, s. 26487).

et teda kui teadlast ühelegi rahvusvahelisele teaduskonverentsile ei lubata, kuigi tema ettekanded olid seal ametlikult aktsepteeritud. Koostasin järgmise pöördumise välisajakirjanduses avaldamiseks:

“Aastail 1969–74 pöördus Tallinna Ehituse Teadusliku Uurimise Instituudi matemaatik Olev Meremaa kohalike kompartei võimukandjate poole avaldusega esinemiseks mitmel rahvusvahelisel teaduskonverentsil, kus tema ettekanded olid vastu võetud, kuid talle öeldi ära. Väljendamaks oma veendumusi vastavalt ÜRO inimõiguste deklaratsiooniga, läks ta 1974. a. 1. mai hommikul rahumeelselt meelt avaldama Tallinna tänavatele, kandes plakateid kirjadega “Inimõigused ellu” ja “Sahharov-Solženitsõn”. Läbinud ligikaudu poolteist kilomeetrit, ründasid teda mitu K. Junissovi poolt juhitud ehitusinstituudi parteitegelast ning veel kolm tundmatut isikut, kes rebisid tal plakatid käest ja trampisid need oma jalge all tükkiideks.

Ta vahistati ilma süüdistust esitamata ja hoiti kinni 93 tundi vangikongis üheskoos kriminaalkurjategijatega. 4. mail kohtunik vabastas ta, suutmata nähtavasti esitada sobivat süüdistust ja saamata kõrgematelt parteiorganitelt vajalikku korraldust. Mõni aeg hiljem Meremaa vallandati instituudi vanemteaduri ametikohalt. Nüüd on ta töötu, võimetu oma õigusi taastama, teadmata, mis teda ees ootab ja millised võivad olla parteiametnike või KGB järgmised sammud.

Aidake teda!”

See kiri ilmus kõigepealt bülletäänis “Baltic Events” (October 1974) ja ajalehes Teataja (26.10.74) üheaegselt ÜRO memorandumitega. Koos Meremaa fotoga ilmus teade 1977. aastal Eesti Rahvusfondi kogumikus “Documents from Occupied Estonia”.

Meremaa juhtumil oli mõningaid kaugeleulatuvaid tagajärgi. Kõigepealt viis see Ants Tomsoni kokku Tunne Kelamiga, sest Olevi palvel püüdsin välja selgitada akadeemik Sahharovi või tema mõttekaaslaste aadressi (telefoninumbrit) Moskvas. Ants tollal Kelamit ei tundnud, kuid oletas, et viimaselt kui ENE toimetajalt ja tuntud lektorilt võib need hankida, mis osutuski õigeks. Sellest

ajast peale kujunes välja tihe põrandaalune koostöö meie opositsionääridest kolmiku vahel (Ants, Kelam ja mina).

Teiseks aitas Meremaa isik väliseestlastel kindlaks teha, et Tallinnast saadetud anonüümsed memorandumid on toimetatud tööpoolest usaldusväärset kanalit pidi Läände.

(järgneb)

Jaak Pihlau

(1937)

Lõpetanud TPI automaatika erialal (1961), tehnikakandidaat (1970). 7 leituse, ligi 40 teadusliku artikli ja üle 10 raamatu autor. Käesoleval ajal tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega.